

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਯੁਗਕਾਲੀਨ ਹਾਲਾਤ

ਤਰਨਜੋਤ ਕੋਰ

ਐਸਿਸਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ,

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਲਜ ਰੋਪੜ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਪਰੰਪਰਾਦੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵੱਡੀ, ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਗੌਰਵਮਈ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਪਰੰਪਰਾ ਹੈ ਜੋ ਨਾ ਸਿਰਫ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੀ ਆਪਣੀ ਵਿਲੱਖਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਛਾਣ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਬਲਕਿ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵ ਧਰਮ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਇਸ ਦਾ ਸਥਾਨ ਬੜਾ ਵਿਲੱਖਣ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਵਿਭਿੰਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਸਥਾਪਨਾਵਾਂ, ਸੰਕਲਪਾਂ, ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਨਵੀਨਤਾ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕਤਾ ਕਰਕੇ ਇਹ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਪੂਰਵਕਾਲੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਜੋਂ ਉਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ। ਇਸ ਮਹਾਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੋਇਆ 852 ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ਤਾ, ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਵਖਰੇਵਿਆਂ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਘੁੱਪ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਭਟਕ ਰਹੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ।¹ਯੁੱਗ-ਪੁਰਖ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਭਾਰਤੀ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਭਗਤੀ ਭਾਵ ਦੇ ਉੱਚਤਮ ਸਰੂਪ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਵੇਕਲਾ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਬਹੁਪੱਖੀ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੇ ਜਨਮਦਾਤਾ ਹਨ। ਇਸ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਨਾਲ ਕੱਟੜਪੰਥੀ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਕੀਮਤਾਂ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਸਾਰੂ ਜੀਵਨਰੇਖਾਂ ਨੇ ਤਾਕਤ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਆਗਮਨ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਸੱਚੀ-ਸੁੱਚੀ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਦੇ ਪੁਨਰ-ਉਥਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪਤਨ ਤੋਂ ਬਚਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਖੋਜ ਦਾ ਸੁੱਧ ਸਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਫ-ਸੁਥਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਧਰਮ ਨੂੰ ਕਰਮ-ਕਾਂਡੀ ਸਦਾਚਾਰ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕੀਤਾ, ਸਮਾਜਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦਾ ਸਹੀ ਸਥਾਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ

ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਤੇ ਪਰਸਪਰ ਨਿਰਭਰਤਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕਿਸੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਨਿਖੇੜ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਤੇ ਭਾਵਾਤਮਕ ਏਕਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਉਪਰਾਮਤਾ ਨਹੀਂ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਸਗੋਂ ਮਾਨਵੀ, ਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਆਤਮਿਕ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਰਾਹ ਦੱਸਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਭਾਰਤੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਰਤਾਰੇ ਨਾਲ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾ ਕੇ ਨਿਵੇਕਲਾ, ਮੌਲਿਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਸੰਕਲਪ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਆਧਾਰ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ, ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਧਾਰਮਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆਈ ਖੜੋਤ ਅਤੇ ਅਧੋਗਤੀ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣਾ ਵਿਹਾਰਕ ਚੌਖਟਾ ਤਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅਜਿਹੇ ਸਰਵਪੱਖੀ ਮਾਨਵਵਾਦੀ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਦੀਵੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸਾਰਥਕ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਸਿਧਾਂਤਕ ਰੂਪ ਵੀ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਧਾਰਮਿਕ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਨਵੀਨ ਪੱਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਸਤੂ-ਵਰਤਾਰੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਤਰਕਸੰਗਤ ਅਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਆਧਾਰ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਧਰਮ, ਸਮਾਜ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਇਹ ਸਭ ਵਰਤਾਰੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਮੂਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਹੀ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਯਥਾਰਥ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਅਤਿ ਦੀਰਘ ਅਧੋਗਤੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

1. ਸਮਾਜਿਕ ਦਸ਼ਾ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਬਹੁਤ ਹੀ ਖਰਾਬ ਸਨ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਨਿਘਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਪਰ ਜਜੀਆ ਕਰ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਧਾਰਮਿਕ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦੇ ਠੇਕੇਦਾਰ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਰਾਜਸੱਤਾ ਦੇ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਸਦਕਾ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸੁੱਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲੈਣਾ ਬਹੁਤ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਐਗੁਣਾਂ ਤੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਨ ਗਿਲਾਨੀ ਆ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਗਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰਾ ਭਾਰਤੀ ਜੀਵਨ ਕਿਸੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆ ਹੋਵੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਧਰਮ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਦੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਹਿੰਦੂ ਸਨ, ਦੂਜੇ ਮੁਸਲਮਾਨ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਿੰਦੂਆਂ ਉੱਪਰ ਬਹੁਤ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੱਤਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾਂ:-

1 .1 ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੀ ਦਸ਼ਾ:

ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਇਸਤਰੀ ਬਗੈਰ ਸੁਚਾਰੂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਚਲ ਸਕਦਾ। ਇਸਤਰੀ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕਰਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਆਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਾਲਿਆ, ਪੇਸਿਆ, ਸਵਾਰਿਆ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੰਗੀਤ, ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਆਦਿ ਕੋਮਲ ਕਲਾਵਾਂ ਦੀ ਵੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰੇਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਇਸਤਰੀ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੱਧਕਾਲ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱ ਸਿਮੂਤੀ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਸੀ ਜੋ ਹਿੰਦੂ ਵਰਣ ਵੰਡ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਸੂਦਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਵੇਦ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਸੁਣਨ ਅਤੇ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਕੁਝ ਵੇਦ ਮੰਤਰ ਇਸਤਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸਤਰੀ ਸਿਰਫ ਘਰ ਦੀ ਚਾਰ ਦੀਵਾਰੀ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਘਰੇਲੂ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਕਰੱਤਵ ਨਿਭਾਅ ਕੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।² ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਪੈਰ ਦੀ ਜੁੱਤੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਦਸ ਕੇ ਬਾਘਣਿ ਤਕ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਬੋਧੀ ਅਤੇ ਜੈਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨਜਨਕ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸਲਾਮ ਨੇ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੇ। ਬਾਈਬਲ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਮੁਖੀ ਈਸਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਮੁਖੀ ਮਰਦ ਹੈ। ਇਹ ਮਰਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਘੜਿਆ ਹੋਇਆ ਨਮੂਨਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸਤਰੀ ਮਰਦ ਦੀ ਤੇਜ ਪ੍ਰਤਾਪ ਹੈ। ਮਰਦ ਔਰਤ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਔਰਤ ਮਰਦ ਲਈ ਹੈ।³ ਇਸਤਰੀਆਂ ਨਾਲ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੰਮਦਿਆਂ ਮਾਰ ਦੇਣਾ, ਪਰਦਾ, ਬਾਲ ਵਿਆਹ, ਸਤੀ ਪ੍ਰਥਾ, ਵਿਧਵਾ ਦਾ ਪੁਨਰ ਵਿਆਹ ਵਰਜਿਤ ਹੋਣਾ ਅਸਮਾਜਿਕ ਤੇ ਅਮਾਨਵੀ ਵਤੀਰੇ ਨੇ ਇਸਤਰੀ ਦਾ ਸਮਾਜਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਤਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਮਾਜਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਬੁਰਾਈ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਬੜੀ ਗਹਿਰੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨਾਲ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਜਾਤ ਨਾਲ ਸਮਾਜ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਵਤੀਰੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜਦੋਂ ਮਾਨਵ ਉਤਪਤੀ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਅਸੰਭਵ ਹੈ, ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਕਦਮ ਉੱਤੇ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਤੱਕ ਕਿ ਰਾਜਿਆਂ, ਸੂਰਬੀਰਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਇਸਤਰੀ ਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਫੇਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁਰਖ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਮਾੜੀ ਕਹਿ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਿਆਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇਸਤਰੀ ਦੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਇੰਝ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ :-

“ਭੰਡਿ ਜੰਮੀਐ ਭੰਡਿ ਨਿੰਮੀਐ ਭੰਡਿ ਮੰਗਣੁ ਵੀਆਹੁ॥

ਭੰਡਹੁ ਹੋਵੈ ਦੇਸਤੀ ਭੰਡਹੁ ਚਲੈ ਰਾਹੁ॥

ਭੰਡੁ ਮੁਆ ਭੰਡੁ ਭਾਲੀਐ ਭੰਡਿ ਹੋਵੈ ਬੰਧਾਨੁ॥

ਸੇ ਕਿਉਂ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ ਜਿਤੁ ਜੰਮਹਿ ਰਾਜਾਨ॥”⁴

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸਤਰੀ ਧਰਮ ਤੋਂ ਡੇਗਦੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਮਰਦ ਲਈ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਪੱਕਾ ਰਹਿਣ ਲਈ ਇਸਤਰੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਮਰਦ ਆਪਣੀ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ

ਇਕਾਗਰ ਨਹੀਂ ਕਰਸਕਦਾ।⁵ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਸਥ ਜੀਵਨ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1.2 ਵਿਦਿਅਕ ਵਾਤਾਵਰਨ:

ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਨਪੜ੍ਹ ਲੋਕ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਖੱਡਾਂ ਵਿੱਚ ਪਏ ਦੁੱਖੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਪੰਡਿਤ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਲੋਕ ਜਿਹੜੇ ਵੇਦ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਰੱਖਦੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵੇਦ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਮਹਾਨ ਅਸੂਲਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਕੇਵਲ ਭੇਖ, ਵਿਖਾਵੇ ਤੇ ਫੇਕੀ ਦਲੀਲਬਾਜ਼ੀ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਸਨ। ਆਮ ਲੋਕ ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜਾਂ ਰੋਟੀ, ਕੱਪੜਾ ਅਤੇ ਮਕਾਨ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਵਿਅਰਥ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਵਿੱਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਗੁਲਾਮੀ ਅਤੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਵਕਤ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਰਹਿਤ ਪੜ੍ਹਿਆਂ-ਲਿਖਿਆਂ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ:

“ਨਾਨਕ ਸੇ ਪੜਿਆ ਸੇ ਪੰਡਿਤੁ ਬੀਨਾ

ਜਿਸੁ ਰਾਮ ਨਾਮੁ ਗਲਿ ਹਾਰੁ।।”⁶

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਿਥੇ ਅਸਲੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦੱਸੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਇਨਸਾਨਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਦਿਆ ਨੂੰ ਅਸਲ ਗਿਆਨ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਗਿਆਨ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਅੰਦਰ ਨਿਮਰਤਾ ਅਤੇ ਪਰਉਪਕਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਸਭ ਕੁਝ ਤਾਂ ਹਉਮੈ ਲਈ ਮਾਰੀ ਹੋਈ ਝੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ।

“ਪੜਿ ਪੜਿ ਗਡੀ ਲਦੀਅਹਿ ਪੜਿ ਪੜਿ ਭਰਅਹਿਸਾਥ॥

ਪੜਿ ਪੜਿ ਬੇੜੀ ਪਾਈਐ ਪੜਿ ਪੜਿ ਗਡੀਅਹਿ ਖਾਤ॥

ਪੜੀਅਹਿਜੇਤੇ ਬਰਸ ਬਰਸ ਪੜੀਅਹਿਜੇਤੇ ਮਾਸ॥

ਪੜੀਏ ਜੇਤੀ ਆਰਜਾ ਪੜੀਅਹਿਜੇਤ ਸਾਸ॥

ਨਾਨਕ ਲੇਖੇ ਇਕ ਗਲ ਹੋਰ ਹਉਮੈ ਝਖਣਾ ਝਾਗ॥”⁷

ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਇਨਸਾਨ ਉੱਚਾ ਉੱਠ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਤੇ ਪਰਾਏ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਕੇ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਤੇ ਉੱਤਮ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਵਿੱਦਿਆ ਵਿਚਾਰੀ ਤਾਂ ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ।

2 .ਧਾਰਮਿਕ ਦਸ਼ਾ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਭਾਰਤ ਦੀ ਧਰਤੀ ਉਪਰ ਰਚੇ ਗਏ ਵਿਭਿੰਨ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਹੈ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਵੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪਹਿਲੇ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੇ ਅਸਲੀ ਚਰਿੱਤਰ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸਮਾਜ ਧਰਮ ਦੇ ਅਸਲੀ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੀ ਅਸਲੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਸਮਝਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸਲੀ ਮਾਰਗ ਉੱਤੇ ਚਲਣ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਮ ਦਾ ਅਸਲੀ ਮਾਰਗ ਸੱਚ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਉਹ ਸੱਚ ਜੋ ਸਮੁੱਚੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਪਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਉਸ ਸੱਚ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹੀ ਸੱਚਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਸਚਿਆਰਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

“ਸੇਚੈ ਸੇਚਿ ਨਾ ਹੋਵਈ ਜੇ ਸੇਚੀ ਲਖ ਵਾਰ॥

ਚੁਪੈ ਚੁਪ ਨਾ ਹੋਵਈ ਜੇ ਲਾਇ ਰਹਾ ਲਿਵ ਤਾਰ॥

ਭੁਖਿਆ ਭੁਖ ਨਾ ਉਤਰੀ ਜੇ ਬੰਨਾ ਪੁਰੀਆ ਭਾਰ॥

ਸਹਸ ਸਿਆਣਪਾ ਲਖ ਹੋਹਿ ਤ ਇਕ ਨ ਚਲੈ ਨਾਲਿ॥”⁸

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਲ ਦਾ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਤਾਂ, ਵਰਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੁਜਾਰੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਹੋਰ ਵਰਣਾਂ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਨੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਜੋ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨਾਲ

ਭਰਪੂਰ ਸੀ ਅਤੇ ਜੇ ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਗਠਨ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਭੇਖੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਨੇ ਪੁਜਾਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨ, ਫੋਕੇ ਤੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡੀ ਧਰਮ ਅਤੇ ਸੀਮਿਤ ਕਿਤਾਬੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦੀ ਕਰਮਕਾਂਡ ਦਾ ਗਲਬਾ ਏਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੈ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਜੀਵਨ ਹੀ ਕਰਮਕਾਂਡ ਤੇ ਭੇਖ-ਪਾਖੰਡ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ।⁹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੇ ਅਸਿੱਧੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਾਕਮ ਜਮਾਤ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਢੰਗ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਤਤਪਰ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦੇਣ ਲਈ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਸਮਾਜਿਕ ਧਾਰਮਿਕ ਹਾਲਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ:

“ਸਰਮ ਧਰਮ ਕਾ ਡੇਰਾ ਦੂਰਿ।। ਨਾਨਕ ਕੂੜ ਰਹਿਆ ਭਰਪੁਰਿ॥

ਮਥੈ ਟਿਕਾ ਤੇੜਿ ਧੋਤਿ ਕਖਾਈ ॥ ਹਥਿ ਛੂਰੀ ਜਗਤ ਕਾਸਾਈ॥

ਨੀਲ ਵਸਤ੍ਰ ਪਹਿਰਿ ਹੋਵਹਿ ਪਰਵਾਣੁ॥ ਮਲੇਛ ਧਾਨੁ ਲੇ ਪੂਜਹਿ ਪੁਰਾਣੁ॥”¹⁰

ਉਪਰੋਕਤ ਪੰਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬੜੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਧਰਮਾਂ ਨੇ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਾਇਆ ਜਾਲ ਵਿੱਚ ਫਸਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਹੀ ਕਰੜਾ ਅਤੇ ਜਟਿਲ ਸੀ। ਧਰਮ ਦੀ ਹਾਲਤ ਨਿਖਰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਧਰਮ ਦਾ ਅਸਲੀ ਸਰੂਪ ਮਿਟ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਕੁਰੀਤੀਆਂ, ਕੁ-ਰਸਮਾਂ, ਵਹਿਮ-ਭਰਮ ਆਦਿ ਧਰਮ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅੰਗ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਅੰਨ-ਦਾਤਿਆਂ ਜਗੀਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਪੱਖ ਪੂਰਦੇ ਅਤੇ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵਹਿਮਾਂ-ਭਰਮਾਂ ਤੇ ਅੰਧ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਰਾਹੀਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਤਮਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਮਾਰਦੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਕਰਮ ਕਾਂਡ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਧਕ ਦੇ ਮਾਰਗ ਨੂੰ ਸੁਝਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਲਝਾਉਂਦਾ ਸੀ।¹¹ ਗੁਰੂ ਜੀ ਸਾਰੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਰਥ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ:-

1) “ਪੜਿ ਪੁਸਤਕ ਸੰਧਿਆ ਬਾਦੰ ॥ ਸਿਲ ਪੂਜਸਿ ਬਗੁਲ ਸਮਾਧੰ॥

ਮੁਖਿ ਝੂਠ ਬਿਭੂਖਣ ਸਾਰੰ॥ ਤ੍ਰੈਪਾਲ ਤਿਹਾਲ ਬਿਚਾਰੰ॥
ਗਲਿ ਮਾਲਾ ਤਿਲਕੁ ਲਿਲਾਟੰ ॥ ਦੁਇ ਧੋਤੀ ਬਸਤ੍ਰ ਕਾਪਾਟੰ॥
ਜੇ ਜਾਣਸਿ ਬ੍ਰਹਮ ਕਰਮੰ ॥ ਸਭਿ ਫੇਕਟਿ ਨਿਸਚਉ ਕਰਮੰ॥”¹²

2) “ਧੋਤੀ ਉਜਲ ਤਿਲਕੁ ਗਲਿ ਮਾਲਾ॥
ਅੰਤਰਿ ਕ੍ਰੋਧੁ ਪੜਹਿ ਨਾਟ ਸਾਲਾ॥”¹³

ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੰਡਤਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਉਚੇਰੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਦੁਨਿਆਵੀ ਤ੍ਰਿਸਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਉਠਣਾ, ਅਕਾਲ-ਪੁਰਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਆਪ ਸੋਝੀ ਕਰਨੀ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਸੋਝੀ ਕਰਵਾਉਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਉਸ ਵਕਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਦੁਆਰਾ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਭਰਮ-ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਅਤੇ ਪਾਖੰਡਾਂ ਨਾਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁੰਮਰਾਹ ਕਰਕੇ ਪੈਸਾ ਇੱਕਠਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਖਦੇ ਹਨ:

“ਮੂਰਖ ਪੰਡਤ ਹਿਕਮਤਿ ਹੁਜਤਿ ਸੰਜੈ ਕਰਹਿ ਪਿਆਰੁ ॥
ਧਰਮੀ ਧਰਮੁ ਕਰਹਿ ਗਵਾਵਹਿ ਮੰਗਹਿ ਮੋਖ ਦੁਆਰੁ ॥”¹⁴

ਜਦੋਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਰੱਖਿਅਕ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਰਹਿਤ ਮਰਿਯਾਦਾ ਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਲਿਆ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਪਤਨ ਤੇ ਗਿਲਾਨੀ ਵੱਲ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਧਰਮ ਹੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਧਰਮ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਾਹਰੋਂ ਆਇਆ ਇਹ ਸਾਮੀ ਧਰਮ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਤੇ ਉੱਚਤਾ ਤੋਂ ਡਿੱਗ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਰਾਜ-ਮਹੱਲਾਂ ਤੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਦਖਲ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਹ ਗੁਲਾਮ ਜਨਤਾ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਤੋਂ ਬਹੁਤਾ ਵੱਖਰਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਡਿੱਗ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭਰਮਾਂ ਤੇ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਦੇ ਗੋਰਖ ਧੰਦਿਆਂ ਵਿੱਚ ਫਸਾਈ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਧਰਮ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਸੁਆਰਥ ਲਈ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਦਿਖਾਵੇ ਲਈ ਲੋਕ ਜ਼ਰੂਰ ਨਮਾਜ਼, ਰੋਜਾ, ਸੁੱਚ, ਭਿੱਟ ਆਦਿ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜਰਾਂ ਵਿੱਚ ਧੂੜ ਪਾ ਕੇ ਉੱਚੇ ਬਣੇ ਰਹਿਣ। ਪ੍ਰਗਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰੜੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਧਾਰਮਿਕ ਰਸਮੋਂ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣ ਦਾ ਇਹ ਭੁਲੇਖਾ ਹੀ ਪਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ

“ਪੰਜਿ ਨਿਵਾਜਾ ਵਖਤ ਪੰਜਿ ਪੰਜਾ ਪੰਜੇ ਨਾਉ॥
 ਪਹਿਲਾ ਸਚੁ ਹਲਾਲ ਦੁਇ ਤੀਜਾ ਖੈਰ ਖੁਦਾਇ॥
 ਚਉਥੀ ਨੀਅਤਿ ਰਾਸਿ ਮਨੁ ਪੰਜਵੀਂ ਸਿਫਤਿ ਸੁਨਾਇ॥
 ਕਰਣੀ ਕਲਮਾ ਆਖਿ ਕੈ ਤਾ ਮੁਸਲਮਾਣੁ ਸਦਾਇ॥
 ਨਾਨਕ ਜੇਤੇ ਕੂੜਿਆਰ ਕੂੜੇ ਕੂੜੀ ਪਾਇ ॥”¹⁵

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਖੇਖਲੇ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਰਮ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਇਕੋ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਬੱਝੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਧਰਮ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਉਪਚਾਰਿਕਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਅੰਤਰੀਵੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸੁੱਧਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਦੀ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਮਿਸਾਲ ਸਾਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਪੁਰੋਹਿਤ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਜਨੇਊ ਦਾ ਅਰਥ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ:

“ਦਇਆ ਕਪਾਹ ਸੰਤੋਖੁ ਸੂਤੁ ਜਤੁ ਗੰਢੀ ਸਤੁ ਵਟੁ॥
 ਏਹ ਜਨੇਊ ਜੀਅ ਕਾ ਹਈ ਤਪਾਡੇ ਘਤੁ॥
 ਨਾ ਏਹੁ ਤੂਟੇ ਨ ਮਲ ਲਗੈ ਨਾ ਏਹ ਜਲੈ ਨ ਜਾਇ॥
 ਧੰਨੁ ਸੁ ਮਾਣਸ ਨਾਨਕ ਜੋ ਗਲਿ ਚਲੇ ਪਾਇ”¹⁶

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜਨੇਊ ਦੀ ਰਸਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰ ਕੇ ਕਰਮ-ਕਾਂਡਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਧਰਮ ਦਾ ਜੋ ਮਾਡਲ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ, ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਕਤਾ, ਵਿਖਾਵੇ ਤੇ ਭੇਖ-ਪਾਖੰਡਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਮਾਨਵਤਾਵਾਦੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਸਕੰਲਪ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਤੇ ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਭਗਤਾਂ, ਸੰਤਾਂ ਆਦਿ ਨੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਪਾਖੰਡਵਾਦੀ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਖਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਤੇ ਜਨ-ਸਾਧਾਰਨ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਕੀਤਾ।¹⁷ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਧਰਮ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਜਿਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ, ਜਾਤੀ, ਧਰਮ ਜਾਂ ਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਨਹੀਂ

ਬਲਕਿ ਸਮੁੱਚੀ ਮਾਨਵਤਾ ਨਾਲ ਹੈ ਜੋ ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਭ ਨੂੰ ਸਰਬ-ਸਾਂਝੇ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਸੂਤਰ ਵਿੱਚ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਸ਼ਾ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਕਾਲ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਢੰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੇ ਆਤਮਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦਾ ਕਾਲ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਤਿੰਨ ਸਦੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਾਕਮ ਜਮਾਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੁਜਾਰੀ ਵਰਗ, ਕਾਜ਼ੀ ਤੇ ਮੁੱਲਾ-ਮੁਲਾਣੇ ਜ਼ਿਹਾਦ ਰੂਪੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣੇ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਜਮਾਤ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਅਤੇ ਜਨਤਾ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵੱਲੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਣਗਹਿਲੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਸੂਬੇ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਸਥਾਨਿਕ ਚੌਧਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਪਕੜ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਨੇ ਆਲਮ ਖਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਬਾਬਰ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉੱਪਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸੱਦਾ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬਾਬਰ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਲੁੱਟ ਮਚਾਏਗਾ ਅਤੇ ਬਾਬਰ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਵੇਗਾ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਦੌਲਤ ਖਾਂ ਲੋਧੀ ਦੇ ਖਿਆਲ ਦੇ ਉਲਟ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਲੋਧੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪਠਾਣ ਤੇ ਤੀਜੇ ਪਾਸੇ ਮੁਗ਼ਲ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਲਗਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ:

“ਮੁਗ਼ਲ ਪਠਾਣਾ ਭਈ ਲੜਾਈ ਰਣ ਮਹਿ ਤੇਗ ਵਗਾਈ॥

ਓਨੀ ਤੁਪਕ ਤਾਇ ਚੜਾਈ ਓਨੀ ਹਸਤਿ ਚਿੜਾਈ॥

ਜਿਨ੍ ਕੀ ਚੀਰੀ ਦਰਗਾਹ ਪਾਟੀ ਤਿਨ੍ ਮਰਣਾ ਭਾਈ॥

ਇਕ ਹਿੰਦਵਾਈ ਅਵਰ ਤੁਰਕਾਈ ਭਟਿਆਈ ਠਕੁਰਾਈ॥

ਇਕਨਾ ਪੇਰਣ ਸਿਰ ਪੁਰ ਪਾਟੇ ਇਕਨਾ ਵਾਸ ਮਸਾਈ॥

ਜਿਨ੍ਹ ਕੇ ਬੰਕੇ ਘਰੀ ਨ ਆਇਆ ਤਿਨ੍ਹ ਕਿਉਂ ਰੈਇ ਵਿਹਾਈ॥¹⁸

ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਾਬਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਆਰੀਆਂ, ਯੂਨਾਨੀ, ਮੰਗੋਲਾਂ, ਹੂਣਾਂ, ਕਾਸਮਾਂ, ਗਜਨਵੀਆਂ, ਖਿਲਜੀਆਂ, ਤੈਮੂਰਾਂ ਆਦਿ ਨੇ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਨਿਪੁੰਨ ਹਾਕਮ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸਾਲੀ ਸਥਿਰ ਰਾਜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਸਪਰ ਏਕਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਹਮਲਾਵਰ ਬਹੁਤ ਥੋੜੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਇੱਥੇ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਮਚਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਆਗੂ ਵੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਕਰ ਕੇ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰਨ ਤੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਚੇਤੰਨ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਪਹੁੰਚ ਪ੍ਰਚਲਤ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿੱਚ ਝਾਕਣ ਦਾ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਦਮਨ ਕਾਰਤਾ ਵਾਲੇ ਪੱਖ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਕੇ ਨਿਆਂਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਵਡੇਰੇ ਦਮਨਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸੱਚ ਆਧਾਰਤ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਮੱਧਕਾਲ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਸ੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਸਨ।¹⁹

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੇਵਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤਾਕਤ ਨੇ ਅੰਨ੍ਹੇ-ਬੋਲੇ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਾਬਰ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਲਈ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਉੱਤੇ ਅਸਹਿ ਤੇ ਅਕਹਿ ਜੁਲਮ ਢਾਹੇ। ਜਿੱਥੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਚੰਗੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਕਰਕੇ ਬਾਬਰ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਪੰਨਿਆਂ ਤੇ ਚਮਕਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਉਸ ਦਾ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਜੁਲਮ ਤੇ ਅਨਿਆ ਉਸ ਦੇ ਚਮਕਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਕਾਲਖ ਵੀ ਲਗਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਰ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਜੁਲਮਾਂ ਨੂੰ ਅਤਿ ਦੁਖੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਲੇਰਾਨਾ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸ਼ਕਤੀਸਾਲੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅਤਿਆਚਾਰੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਆਪਣਾ ਰੋਸ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ:

“ਜੈਸੀ ਮੈ ਆਵੈ ਖਸਮ ਕੀ ਬਾਣੀ ਤੈਸੜਾ ਕਰੀ ਗਿਆਨੁ ਵੇ ਲਾਲੇ॥

ਪਾਪ ਕੀ ਜੰਝ ਲੈ ਕਾਬਲਹੁ ਧਾਇਆ ਜੇਰੀ ਮੰਗੈ ਦਾਨੁ ਵੇ ਲਾਲੇ॥

ਸਰਮੁ ਧਰਮੁ ਦੁਇ ਛਪਿ ਖਲੋਏ ਕੂੜੁ ਫਿਰੈ ਪਰਧਾਨੁ ਵੇ ਲਾਲੇ॥

ਕਾਜੀਆ ਬਾਮਣਾ ਕੀ ਗਲ ਥਕੀ ਅਗਦੁ ਪੜੈ ਸੈਤਾਨ ਵੇ ਲਾਲੇ॥

ਮੁਸਲਮਾਨੀਆ ਪੜਹਿ ਕਤੇਬਾ ਕਸਟ ਮਹਿ ਕਰਹਿ ਖੁਦਾਇ ਵੇ ਲਾਲੇ॥”²⁰

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਰ ਦੇ ਜੁਲਮਾਂ ਨੂੰ ਅਤਿ ਦੁਖੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਉਲਾਭਾਂ ਦੇਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਗਏ।

“ਖੁਰਾਸਾਨ ਖਸਮਾਨਾ ਕੀਆ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੁ ਡਰਾਇਆ॥

ਆਪੈ ਦੇਸੁ ਨ ਦੇਈ ਕਰਤਾ ਜਮੁ ਕਰਿ ਮੁਗਲੁ ਚੜਾਇਆ॥

ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕਰਲਾਣੇ ਤੈ ਕੀ ਦਰਦ ਨਾ ਆਇਆ॥”²¹

ਆਰਥਿਕ ਦਸ਼ਾ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੁੱਦਾ ਭਾਵੇਂ ਧਾਰਮਿਕ ਹੈ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਿਆਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖ ਸਮੇਤ ਸਾਰੇ ਪੱਖਾਂ ਉੱਪਰ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਸਨ ਜਾਤ ਤੇ ਜਮਾਤ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਭਾਰੂ ਸੀ। ਅੱਜ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਦਰਜਾਬੰਦੀ ਅਮੀਰ, ਮੱਧ ਵਰਗ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਤਿੰਨ ਸ੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਯੁੱਗ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ ਦੇ ਢੰਗ, ਰਸਮੋਂ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੁੱਚਜੀ ਜਾਂ ਕੁੱਚਜੀ ਹਾਲਤ ਤੋਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ ਯੁੱਗ ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਮੰਦਾ ਸੀ। ਬਾਹਰੀ ਹਮਲਿਆਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਆਰਥਿਕ ਹਾਲਾਤਾਂ ਨੂੰ ਖੇਖਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਭੇਲੀ-ਭਾਲੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਲੁੱਟ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਨਤਾ ਦੀ ਹਾਲਤ ਏਨੀ ਮਾੜੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਰੁਪਿਆ ਕਰ ਦੇਣ ਬਦਲੇ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਹੀ ਬਦਲ ਲੈਂਦੇ ਸੀ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਤੇ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਿਸਾਨੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ :-

“ਮਨੁ ਹਾਲੀ ਕਿਰਸਾਣੀ ਕਰਈਸਰਮੁ ਪਾਈ ਤਨੁ ਖੇਤੁ॥

ਨਾਮੁ ਬੀਜੁ ਸੰਤੋਖ ਸੁਹਾਗਾਰਖੁ ਗਰੀਬੀ ਵੇਸੁ॥”²²

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਧਾਰਨ ਜੀਵਨ ਜੀਉਣ ਤੇ ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਦੀ ਗੱਲ ਆਖੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਸਾਨੀ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਣਜ, ਵਪਾਰਾਂ, ਖੇਤ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ, ਬਾਣੀਆਂ ਕੌਮ ਜਾਂ ਹੱਟੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਆਰਥਿਕ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੱਧ ਸ੍ਰੇਣੀ ਬੇਸ਼ਕ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਤੇ ਵਪਾਰੀ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੇਪਿੰਡਾਂ ਦੇਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਵਣਜ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਖੀ ਹੈ:

“ਵਣਜਾਰਿਆ ਸਿਉ ਵਣਜੁ ਕਰਿ ਲੈ ਲਾਹਾ ਮਨ ਹਸੁ॥

ਸੁਣਿ ਸਾਸਤ ਸਉਦਾਗਰੀ ਸਤੁ ਘੋੜੇ ਲੈ ਚਲੁ॥²³

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਆਖੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉੱਚ ਅਮੀਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਕਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਅਮੀਰ ਸਨ ਉਹ ਅਥਾਹ ਦੌਲਤ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ ਅਤੇ ਅਮੀਰੀ ਤੇ ਠਾਠ-ਬਾਠ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਵੇਂ:

“ਮੇਤੀ ਤਾਂ ਮੰਦਰਿ ਉਸਰਹਿ ਰਤਨੀ ਤ ਹੋਹਿ ਜੜਉ॥

ਕਸਤੂਰਿ ਕੂੰਗ ਅਗਰਿ ਚੰਦਨਿ ਲੀਪਿ ਆਵੈ ਚਾਉ॥

ਮਤੁ ਦੇਖਿ ਭੂਲਾ ਵੀਸਰੈ ਤੇਰਾ ਚਿਤਿ ਨ ਆਵੈ ਨਾਉ॥

ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਜੀਉ ਜਲਿ ਬਲਿ ਜਾਉ॥²⁴

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਪੂਰਨ ਤਸਵੀਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਖ ਦੀ ਪੂਰਨ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਤਹਿਤ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਦਮਨ ਰਹਿਤ ਸਮਾਜ ਦੀ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲਾਂ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਮਲਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਨਿਰਾਰਥਕ ਹਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਤੇ ਵਹਿਮ-ਭਰਮਾਂ ਦੇ ਅੰਧਕਾਰ ਵਿੱਚ ਧੱਕ ਕੇ ਦਿਸ਼ਾਹੀਣ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਅੱਜ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਅਤੇ ਮੁੱਲਵਾਨ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਗੁਰਮੁਖ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ (ਸੰਪਾ.), ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀਵਨ, ਯੁੱਗ ਅਤੇ ਉਪਦੇਸ਼, ਪੰਨਾ 19
2. G.S. Deol, Social and Political Philosophy of Guru Nanak-Guru Gobind Singh pg.58
3. M.Mujeeb, Religion and Society, pg.70
4. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ , ਪੰਨਾ -473
- 5 ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਪੰਨਾ -142
6. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ , ਪੰਨਾ -938
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ -467
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-01
9. ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਹਲੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀਵਨ, ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਲਾ ਪੰਨਾ-96
10. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ , ਪੰਨਾ -471-472
11. ਦਰਦੀ, ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ (ਡਾ.) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ, ਪੰਨਾ-69
12. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ , ਪੰਨਾ-470
13. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-832
14. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-469
15. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-141
16. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-471
17. ਸਮਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ, ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਪੰਨਾ-31
18. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ , ਪੰਨਾ-418
19. ਬ੍ਰਹਮਦੀਸਿੰਘ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਅਤੇ ਸੰਤ ਬਾਣੀ ਇੱਕ ਅਧਿਐਨ, ਪੰਨਾ-127
20. ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ , ਪੰਨਾ-722
21. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-360
22. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-595
23. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-595
24. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-141